

УДК: 93/94 (575.2)

DOI 10.33514/1694-7851-2025-4/1-155-165

Курманалиев К.А.

тарых илимдеринин кандидаты, доценттин м.а.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

[kubatbekamanovic @ gmail.com](mailto:kubatbekamanovic@gmail.com)**Баястанов Н.М.**

ага окутуучу

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

nurpais83@mail.ru

СОВЕТ БИЙЛИГИНИН ДИНИЙ ИШЕНИМДЕРГЕ БОЛГОН САЯСАТЫ

Аннотация. Бул макалада Совет бийлигинин динге болгон саясаты, ал саясатты ишке ашыруунун жүрүшү, өзгөчөлүктөрү жана жыйынтыктары каралат.

1917-жылдын октябрындагы бийликтин алмашуусу Орто Азиядагы жергиликтүү калк тарабынан алардын жашоо-турмушунда чоң өзгөрүүлөрдү алып келген. Совет бийлиги орногондон кийин башында исламга каршы согуш жарыялабаса дагы, ага каршы 1918-жылдын апрелинде Бүткүл Россиялык мусулмандар кыймылын басууда, Кокон автономиясын талкалоодо, Бухара жана Хивадагы төңкөрүштү алып келүүсүндө даана байкалат. Большевиктер мусулман кедейлерин “реакциялык байларга жана молдолорго” каршы коюп, Түркстан мусулман жумушчуларынын съездинде, Жумушчу мусулмандар Союзун түзүшкөн.

“Чиркөөнү мамлекеттен жана мектепти чиркөөдөн ажыратуу жөнүндөгү” Декреттинде ар бир атуул өзү каалаган динди карманууга же эч бир динди кармабоого укуктуу болгон, ошондой эле диний уюмдарга мамлекет жашоосуна аралашууга, менчик мүлк жана юридикалык тарап макамын алууга, мектептерде диний билим берүүгө тыюу салынган. Бирок, диндин жеке өзү үчүн үйрөнүүгө уруксат берилген.

Мамлекет ислам мамилелеринин баштапкы мезгили декларациялануучу либерализм менен мүнөздөлгөн, большевиктер исламды өзүнчө дүйнө тааным жана социомаданий система катары карап, аны менен компромисс издеген, өздөрүнүн өлкөнүн ичиндеги абалын бекемдөөдө, дүйнөлүк революция идеяларын ишке ашырууда исламды колдонууну көздөшкөн.

Негизги сөздөр: шариат сооттору, ислам ураандары, “реакциялык байлар, молдолор”, диний патриархалдык-уруучулук, вакуфтук жерлер, декларацияланган либерализм, мусулман маселесин чечүү.

Курманалиев К.А.

кандидант исторических наук, и.о. доцента

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек

[kubatbekamanovic @ gmail.com](mailto:kubatbekamanovic@gmail.com)**Баястанов Н.М.**

старший преподаватель

ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ОТНОШЕНИИ РЕЛИГИОЗНЫХ УБЕЖДЕНИЙ

Аннотация. В данной статье рассматривается политика советской власти в отношении религии, ход реализации этой политики, ее особенности и результаты.

Переход власти в октябре 1917 года принес коренные изменения в жизнь коренного населения Средней Азии. Хотя советская власть поначалу не объявляла войну исламу, ее антиисламская направленность отчетливо проявилась в подавлении Всероссийского мусульманского движения в апреле 1918 года, разгроме Кокандской автономии и организации переворотов в Бухаре и Хиве. Большевики противопоставляли мусульманскую бедноту «реакционным баям и муллам».

В Декрете «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» каждый гражданин имел право исповедовать любую религию или не исповедовать никакой, а также религиозным организациям было запрещено вмешиваться в государственную жизнь, приобретать собственность и статус юридического лица, преподавать религию в школах. Однако, изучение религии в частном порядке разрешалось.

Ранний период отношений государства и ислама характеризовался декларируемым либерализмом, большевики рассматривали ислам как отдельное мировоззрение и социокультурную систему, искали с ним компромисс, стремясь использовать ислам для укрепления своего положения внутри страны и реализации идей мировой революции.

Ключевые слова: шариатские суды, исламские лозунги, "реакционные баи, муллы", религиозный патриархально-родовой строй, вакуфные земли, декларированный либерализм, решение мусульманского вопроса.

K.A. Kurmanaliev

PhD in History, Acting Associate Professor
Kyrgyz State University named after I. Arabyev
Bishkek c.

kubatbekamanovic@gmail.com

N.M. Bayastanov

senior lecturer
Kyrgyz State University named after I. Arabyev
Bishkek c.

nurpais83@mail.ru

SOVIET GOVERNMENT POLICY TOWARDS RELIGIOUS BELIEFS

Annotation. This article examines the policy of the Soviet government regarding religion, the course of implementation of this policy, its features and results.

The transfer of power in October 1917 brought radical changes to the lives of the indigenous population of Central Asia. Although the Soviet government did not initially declare war on Islam, its anti-Islamic orientation was clearly manifested in the suppression of the All-Russian Muslim movement in April 1918, the defeat of the Kokand autonomy, and the organization of coups in

Bukhara and Khiva. The Bolsheviks contrasted the Muslim poor with the "reactionary bays and mullahs."

In the Decree "On the Separation of Church from State and School from Church" every citizen had the right to profess any religion or not to profess any, and religious organizations were prohibited from interfering in state life, acquiring property and legal entity status, and teaching religion in schools. However, private study of religion was permitted.

The early period of relations between the state and Islam was characterized by declared liberalism; the Bolsheviks viewed Islam as a separate worldview and socio-cultural system, and sought a compromise with it, striving to use Islam to strengthen their position within the country and implement the ideas of world revolution.

Key words: Sharia courts, Islamic slogans, "reactionary bays, mullahs", religious patriarchal-clan system, waqf lands, declared liberalism, solution of the Muslim question.

Совет мезгилине чейинки колониялык доордо Кыргызстанда мамлекет-ислам мамилелери эки ача мүнөзгө ээ болгон, биринчиден падышалык режим бардык мусулман элдеринин биригишине идеялык негиз болуп калышынан коркуп, бирдиктүү мусулман башкармалыктарын жана коомчулуктарынын биригүүсүнөн чочулаган. Экинчиден, мечиттердин жана кызматкерлеринин жардамысыз мусулман калкынын көпчүлүгүн баш ийдирип кармоо кыйын экенин өкмөт түшүнүп турган. Ошондуктан Түркстан генерал-губернаторлору ошол жерлердин калкына исламды бекем кармоону жана дин өкүлдөрүнө баш ийүүгө буйрук берген. Ошондой эле алар сот иштерин жүргүзүүгө жана билим берүү тармагына кийлигишкен эмес.

1917-жылдын октябрындагы бийликтин алмашуусу Орто Азиядагы жергиликтүү калк тарабынан алардын жашоо-турмушуна жана мусулман элитасына коркунуч катары кабыл алынган. 1917-жылдын ноябрындагы кош бийлик мезгилинде, бир эле убакта Түркстан крайын большевиктик Эл Комиссарлар Совети, экинчи тараптан Бүткүл Түркстан мусулмандар съездинде түзүлгөн «Кокон автономиясы» башкарган. Ал мурунтан бери исламдын тирөөчү болуп келген Фергана өрөөнүндө жайгашкан.

Ошол мезгилде 382 мечит, 42 медресе жана 6 миң дин кызматкерлери болгон [14, с.191]. Анын лидерлери Кокон хандыгын кайра калыбына келтирүү жана Түркстан аймагында бирдиктүү Орто Азия халифатын куруу, шарият сотторун жандантуу ж.б. сыяктуу ислам ураандары менен чыгып турушкан. Пантүркизм ураандарынын астында большевиктерге каршы күрөшүү үчүн жергиликтүү калкты бириктирүүгө болгон бардык аракеттер ийгиликсиз болгон.

Совет бийлигинин динге болгон алгачкы саясаты исламга каршы согуш жарыялабаса дагы, ага каршы 1918-жылдын апрелинде Бүткүл Россиялык мусулмандар кыймылын басууда, Түркстандын Кокон автономиясын талкалоодо, Бухарага жана Хивага төңкөрүш алып келүүсүндө даана байкалат [3, с.6] Большевиктер мусулман кедейлерин “реакциялык байларга жана молдолорго” каршы коюшкан. 1917-жылы алар Түркстан мусулман жумушчулар съездин өткөрүлүп, Жумушчу мусулмандар Союзун түзүлгөн. Бүткүл Россиядагыдай эле жергиликтүү калк этно-конфессиясына карап эмес, социалдык принцип боюнча бөлүнүп калышкан.

Бул мезгилде большевиктер ислам оппозициясынын ички чачырандылыгын колдонуп, Орто Азияда совет бийлигин орнотушкан. Өздөрүн «Ислам армиясы» деп аташкан куралдуу басмачы отряддары каршылык кылып тургандыктан, аймакта

туруктуулукту орното алышкан эмес. Жаңы түзүлүштүн негиздөөчүлөрүнүн ою боюнча, социализмди куруу үчүн эски капиталисттик түзүлүштү талкалоо, жеке менчик мүлктү жоюу жана өндүрүш каражаттарын экспроприациялоо, башкаруучу таптын эл массаларын эксплуатациялоого мүмкүнчүлүк түзгөн идеологияны жана динди жоюу керек деп эсептешкен. Орто Азия аймагында совет бийлиги орногондон кийин мамлекет жана дин мамилелеринде компромисске келүү мүнөздүү болгон жаңы этап башталган, аны большевиктер өздөрүнүн бийлигин бекемдөөгө колдонгон.

Совет бийлигинин өздөрүнүн улуттук турмушун эркин жана тоскоолдуксуз куруу кайрылуусун ишке ашыруудагы практикалык чаралары мусулмандардын саясий элитасынын жаңы бийликке буруусуна чоң роль ойногон.

“Чиркөөнү мамлекеттен жана мектепти чиркөөдөн ажыратуу жөнүндөгү” Декретке ылайык ар бир атуул өзү каалаган динди карманууга же эч бир динди кармабоого укуктуу болгон, ишенимге байланыштуу же кудайды кабыл албоочу укуктар же артыкчылык чектөөлөр жокко чыгарылган [5, с.123-124].

Башка кабыл алынган токтомдордо диний уюмдарга мамлекеттик иштерге аралашууга, менчик мүлк жана юридикалык тарап макамын алууга, өз пайдасы үчүн төлөмдөрдү жана салымдарды топтоого, мектептерде диний билим берүүгө тыюу салынган, бирок диндин жеке өзү үчүн үйрөнүүгө уруксат берилген [13, с.115].

Большевиктердин Орто Азия калкынын исламга болгон мамилеси жөнүндө көптөгөн суроолорду жараткан. “Кыргыз, өзбек, тажик, түркмөн сыяктуу калктарга карата кандай чара көрүү керек? Россия калкы, поптор менен болгон мол тажрыйбабызда, алардан кутулууга жардам берди. Ал эми жогорудагы калктарга биз барып эле: “Силерди эзүүчүлөрдөн куткарабыз” деп айта алабызбы? Биз андай кыла албайбыз, себеби алар өз молдолоруна толук баш ийип турушат. Бул жерде биз, ал улуттардын сөзсүз боло турган өнүгүүсүн, пролетариаттын буржуазиялык элементтеринен ажыроосун күтүүбүз зарыл” [1, С.158-159]

Экинчиден, 1918-жылдагы социалдык-экономикалык жаңыланууларга, жашоодогу өзгөрүүлөргө байланыштуу Кыргыз Республикасынын Борбордук Мамлекеттик архивинде сакталып калган «Аль-Изах» ислам журналы жаңы интеллигенция жүздөрүн жана колдорун ачып алып, театрларга жана коомдук жайларга барган, башка бирөөнүн күйөөлөрү менен бийлеген мусулман аялдарынын жашоо образы тууралуу нааразычылык менен жазган. Шарият түшүнүгү боюнча алар “бузулган жана аягы суюк адамдар” болуп эсептелинген. Натыйжада, ислам мууну эки коомго бөлүнгөн: биринчиси: эски аалымдар жана динге бекем мусулмандар, экинчи тарапта – европалашууну колдогон, өз аялдарын жана балдарын европалыктарга окшоого уруксат берген, жаңы маданияттуу интеллигенция. Белгилей кете турган нерсе, совет бийлигинин биринчи эле жылдарында динчилдер өз келечеги тууралуу кыжаалат болушуп, аларга карата чектөөлөргө каршылык көрсөтүү аракеттери да болгон.

1919-жылдан баштап большевиктердин демилгеси боюнча Борбордук мусулмандар ички иштер комиссариаты, мусулман калкынын арасында саясий иштерди күчөтүү боюнча Мусулман уюмдарынын борбордук бюросу (мусбюро) түзүлгөн. Мусулмандарды мусулман кызыл армиясына кызмат кылууга чакырышкан [10, с.110-113].

Ушул убактан баштап жумушчулар арасында чиркөөнү мамлекеттен ажыратуу демилгеси жайылтылган. Дин өкүлдөрүнүн контрреволюциялык үгүттөрүн ашкерелеген «Революция и церковь» журналы 1919-жылдан чыга баштаган. Ал 1924-жылга чейин

чыгарылып, андан кийин ушул эле аталышта газета болуп чыгарылган. Анын беттеринде коммунисттик партиянын жана Совет мамлекетинин көрүнүктүү ишмерлеринин, маанилүү эмгектерин жарыяланган. Өткөндүн диний патриархалдык-уруучулук калдыктары менен күрөшүүдө кыргыз тилинде чыккан биринчи газета “Эркин тоо” газетасы чоң роль ойногон.

Жумушчу-дыйкан бардык партиялык комитеттерге жана уюмдардын саясий бөлүмдөрүнө калк арасында үгүт иштерди жүргүзүү жөнүндөгү билдирүүлөрдө, калктын жашоосунда зор роль ойногон эки негизги учурду: диний жана улуттук көз-карашты кароо зарыл деп белгиленген. Аларда, орустарга жана башка европалык жумушчу жана дыйкандарга караганда диний ырым-жырымдары басымдуу болгон. Анткени алардын атуулдук үй-бүлө турмушу диний көз караштар менен терең жуурулушкан. Экономикалык жактан өнүккөн элдерге караганда, чыгыш элдеринин жашоосунда дин көбүрөөк орун ээлеген.

Бул болсо диний ырым-жырымдар менен күрөшүүдө көбүрөөк сактыкты талап кылат. Күрөшүүдө динди түздөн-түз жокко чыгаруу эмес, динди моктотуучу каражаттар: сабатсыздыкты жоюу, мектептерди, окуу жайларын ачуу, ааламдын жана адамзаттын тарыхы боюнча илимдерди таркатуу жана эң негизгиси мусулман катмарынын уюмдарынын таптык мүнөзүн, кедейчиликке болгон эзүүчүлүк ниеттерин көрсөтүү аркылуу күрөшүү зарылдыгы белгиленген [11]. Ар кандай диний топтор менен гана күрөшүүнү эмес, бардык диний көз караштар менен күрөшүүнү, диний ишенимди ашкере бекемдөөгө алып келбөө үчүн, динчилдерге акаарат кылуудан качууну сунуш кылган. Бул сактанууларды эске алып, партиялык уюмдар мүчөлөрүнүн 44% не, Жети-Суу областынын калкынын 57% динчилдер түзгөн Түркстан коммунисттерине намаз окууга уруксат беришкен.

Коммунисттер өз тарабына жергиликтүү мусулман элитасын тарта башташкан жана аларга мамлекеттик башкарууга тартышып, жаңы бийликти легитимдештирүүнү жүргүзүшкөн.

Орто Азиядагы бардык республикалардай эле, Кыргызстанга дагы дин менен күрөшүүгө сактык чаралары мүнөздүү болгон жана Совет бийлигинин алгачкы жылдарында динчилдерди жана дин кызматкерлерин саясий куугунтуктоо болгон эмес.

Ушундай жол менен 1921-жылдын январында Түркстан Борбордук Аткаруу Комитети өз декрети менен бардык советтик, коомдук жана жеке ишканаларда, мекемелерде жана чарбаларда иштеген жумушчулар үчүн аптанын эс алуу күнүн жума күнү деп белгилеп, вакуфтук жерлерди диний мекемелерге кайтарып берген, диний мектептердин саны көбөйгөн [4, с. 217].

Борбордук Аткаруу Комитети жана Түркстан Республикасынын 1922-жылдын декабрындагы атайын декреттери тарабынан советтик соттор менен катар жергиликтүү калк үчүн шарият жана адат негизиндеги казылар жана бийлер сотторун түзүүгө уруксат берилген.

Мамлекет-ислам мамилелеринин баштапкы мезгили декларациялануучу либерализм менен мүнөздөлгөн, большевиктер исламды өзүнчө дүйнө тааным жана социомаданий система катары карап, аны менен компромисс издеген, өздөрүнүн өлкөнүн ичиндеги абалын бекемдөөдө, дүйнөлүк революция идеяларын ишке ашырууда исламды колдонууну көздөшкөн.

Ошол мезгилдин эң негизги белгилеринин бири - бийликтин мусулман коомчулуктары менен жакындашуу аракеттери жана жаңы мамлекет курууга аракети

болгон. Ошондуктан 20-жылдардын акырына чейин Түркстан крайынын бардык аймактарындагыдай эле Кыргызстанда дагы шарият соттору, вақыфтар, советтик сот, чарба жана билим берүү системаларына ийгиликтүү киргизилген.

Совет бийлигинин биринчи он жылдыгына мусулмандарга агрессивдүү басым болгон эмес, ошентсе да башка конфессияларга ишенгендер, айрыкча православдар кыйноолорго дуушар болуп турушкан. Азыркы тил менен айтканда, большевиктик саясий технологдор конъюнктураны даана баамдашып, бийлик пирамидасынын чокусуна кеткен векторду иштеп чыга алышкан. Идеологиялык душмандарды, алардын ичинде диний институттарды жок кылуу эбегейсиз күчтү талап кылган, эң негизгиси – аны качан жана кайсыл жерде ишке ашырууну аткаруу керек болгон. Совет мамлекетинин жетекчилери бардык бөтөн идеялардан жана алардын өкүлдөрүнөн тез арада кутулууну канчалык каалабасын, бир канча маанилүү компромисстерге барууга аргасыз болушкан. Алардын бири мусулмандар менен конструктивдүү кызматташуу болгон. Мусулмандарды өз чөйрөсүнө активдүү тартуу керектигин көпчүлүк советтик лидерлер дароо түшүнгөн эмес. Большевиктердин дүйнөлүк революция идеяларын ишке ашырууда батыш пролетариаттарынын жардамын күткөн үмүтү акталбасын түшүнүп, Чыгышка олуттуу мамиле жасай башташы үчүн бир аз убакыт керек болчу. Большевиктердин лидерлери революциялык маселелерди чечүүдө Чыгыштын маанилүүлүгүн бат жана терең түшүнүшкөн.

Ошол мезгилдеги документтерди изилдеген окумуштуулардын көз карашы боюнча совет бийлигинин негизги саясаты жергиликтүү элдин ишеничине кирүүбүз өтө маанилүү орунда турган [2, с.190]. Бул бир тараптан дүйнөлүк революция идеясы менен, чет өлкөлүк Чыгыштын мусулмандарынын сүймөнчүлүгүнө ээ болуу үмүтү менен байланышкан эле. Ошондуктан совет өкмөтү Чыгышта активдүү тышкы саясатты жүргүзгөн, жыйынтыгында совет бийлигинин алгачкы жылдарында Афганистан, Түркия, Иран жана Сауд Аравиясы менен дипломатиялык мамилелер түзүлгөн.

Совет бийлиги 20-жылдардын акырына чейин жана “хрущев жазгы баарынан” баштап, чыгыш элчилерин жана мусулман дин өкүлдөрүн колдонуп, мусулмандык Чыгыш өлкөлөрү менен тыгыз байланышта болгон. Мусулман дипломаттарын жана дин өкүлдөрүн колдонуунун классикалык мисалы болуп 1926-жылы Меккеде өткөн I Дүйнөлүк мусулмандар конгрессинде Мусулмандар Борбордук диний Башкармалыгынын муфтийи Р. Фахретдин жетектеген бирдиктүү совет мусулмандарынын делегациясынын катышуусу эсептелинет. Бул тышкы саясий фактор 1926-жылы өткөн III Мусулмандардын Борбордук диний Башкармалыгы алдындагы мусулмандар дин өкүлдөрүнүн съездинде да ишке ашырылган. Бул байланыштар маданий, экономикалык өнүгүү Совет бийлиги башында турган пролетариат дүйнөсү менен мусулман дүйнөсүнүн тыгыз биригүүсү менен байланыштуу экенин түшүндүрөт [7, с.56-60].

Мындай фактылардан, көпчүлүк учурда ислам өлкөлөрүнө басым жасоо аркылуу сырткы саясий изоляцияны жеңип чыгуу мүмкүн болгон деген тыянак чыгарсак болот. Экинчи тараптан, советтик тышкы саясаттын ислам аймагында терс кубулуштар да топтоло баштаган, алардын негизинде субъективдүү мамилелер жана чечимдер жаткан. Илимге негизделген, көп варианттуу, ошол мезгилге жана келечекке карата альтернативдүү саясий иш алып баруу болгон эмес.

20-жылдардын башында эле большевиктер өз маселелерин чечүүгө ислам революциялык коомдорунун Лигасын колдонууга аракет кылган, эң биринчиден молдолорго таянуу менен, сырткы саясат багытында тактикалык жана стратегиялык

перспективаларда ушул аракеттер аткарылган. Ошону менен бирге көпчүлүк учурда молдолордун өздөрү, совет бийлигинин тышкы саясатынын алдында турган маселелерди чечүүгөдөгү негизги багыттарды ишке ашырууда совет бийлиги менен активдүү байланышта болушкан. Чындыгында, бул кадамдарга алар бийликке болгон урматтоодон эмес, мусулман маселесин “чечүүнү” артка жылдыруу үчүн барышкан.

1920-жылы Татарстан, Башкыстан, Казакстан, Украина, Чувашия жана Россия облустарынын мусулмандарынын съезди болгон. Делегаттар партиялык мамлекеттик аппаратына өздөрүнүн лоялдуулугун көрсөтүүгө аябай аракет кылышкан. Мамлекет жетекчилери империализмге каршы күрөшүү үчүн бүткүл дүйнө мусулмандарынын совет бийлигинин желеги алдында жакында биригүүсү тууралуу айтылган салтанаттуу телеграммаларды алышкан. Ушул эле жылы I Дүйнөлүк мусулмандар конгресси өткөрүлгөн. Алардын миссиясынын ийгилиги көрүнүктүү дипломат Карим Абдрафович Хакимовдун ысымы менен байланыштуу [8, с.19]. Анын аракеттери менен ошол мезгилдеги Хиджаз, азыркы Сауд Аравия падышачылыгын биринчи кабыл алган өлкө болуп калган. Ал жаңы мамлекеттин негиздөөчүсү падыша Ибн-Саудду стратегиялык өнөктөшүнө айландыра алган жана жергиликтүү базарларга совет товарларын алып кирүүгө, Одесса менен кеме байланышын түзүүгө жетишкен. Ошол инсандын демилгеси менен конгресске мусулман делегациясы катышкан.

Документтерди изилдөө аркылуу төмөнкүдөй жыйынтык чыгарсак болот: совет дипломатиясы мусулман дин өкүлчүлүгүн Жакынкы Чыгыштагы кызыкчылыктарын ишке ашыруу үчүн, анын ичинде аймактын өнүгүүсүнө салым кошуу аркылуу да колдонгон, ал эл аралык байланыш жана тең салмак механизмдеринин негизги бөлүгү болмок. Бул максаттарга жетүү үчүн совет бийлиги басма сөздө мусулман уюмдарынын жетекчилеринин кайрылууларын жарыялап туруу демилгесин көтөргөн, аны менен бирге Чыгыштагы саясий окуяларда мусулман дин өкүлчүлүгүнүн катышуусуна жардам берип турган. Совет дипломаттарынын биринчиден дүйнөнүн бул аймагында болуу жана таасирин тийгизүү боюнча көп кылымдык тарыхы бар, Улуу Британия менен катуу атаандашып турган. Каирдеги жамааттын Англияны жактаган форумунун ийгиликсиз болуп, бирок Меккедеги мусулмандар съездинин иши таасирдүү жана пайдалуу болгондугу. Бул маселе боюнча адабияттарды изилдеп, бул ийгилик совет дипломатиясынын жана мусулмандардын абройлуу дин өкүлдөрүнүн бирдиктүү аракеттеринин жемиши деп жыйынтык чыгарсак болот. Чындыгында, совет бийлиги диндин социалдык тамырларын кыркууда марксисттик-лениндик тезистин диндин акырындап жок болуусу сыяктуу объективдүү мүнөзүн эске алуу менен, Орто Азия калкынын динчилдик абалына айкын баа берип, динчилдерге жана диний каадаларды аткаруусуна сабырдуу мамиле кылган. Анын негизинде бардык башка советтик республикалардагыдай Кыргызстанда дагы дин менен күрөшүү совет бийлигинин алгачкы жылдарында анчалык катаал мүнөзгө ээ болгон эмес.

Большевиктердин эрте либерализми Уфадагы съездде мусулмандардын өтүнүчүн канааттандырганында даана байкалган, анда өкмөт Борбордук Аткаруу Комитетинин жана Эл Комиссарлар Советинин токтому менен мусулмандардын маданий-экономикалык жактан артта калуусун эске алып, Түркстан, Кыргызстандын жана Кавказдын автономдук бирдиктеринин чегинде мусулман дин илимдерин үйрөтүүгө жеке мектептерди ачууга уруксат берген.

Диний мектептер Түркстан крайында 1928-1929-жылдарга чейин болгон. «Кызыл мугалимчилик» кадрлары жетишсиз болгондуктан мурунку диний билим алган молдолорго мугалимдик кылууга уруксат берилген. Бирок аларга советтерге каршы үгүттөө жүргүзбөөгө, жана алардын эмгек акысын динчил ата-энелер төлөсө, андай шарттарда советтик мектептерде дагы исламды окутууга уруксат берилген.

1923-жылы суннилердин кызыкчылыктарын эске алып, эшенчилик жана башка диний агымдар менен күрөшүү жөнүндө кайрылуу жарык көрөт. Ош шаардык партиялык комитети, ислам багыттарын ачык эле “зыяндууга” жана “зыянсызга” [6, с.41] бөлгөн партиялык эмес конференциянын резолюциясына жактыруу менен мамиле кылган. Резолюцияда эшендер жана анын жактоочулары, “ислам принциптерин бузгандыктары” үчүн өз окууларын үгүттөөнү токтотуусу керектиги баса белгиленген. Диний башкармалыктын муфтийи жана төрагасы болуп Р. Фахретдин шайланган. Бул съезд, Уфа муфтияты өз округу үчүн гана эмес, мусулмандарынын көпчүлүк бөлүгү үчүн Борбордук дин башкармалыгы болгондугун көрсөткөн. Бул боюнча Мусулмандардын Борбордук диний Башкармалыгынын ыйгарым укуктары бүткүл Европа бөлүгүнө жана Сибирге, анын ичинде Кыргызстанга чейин тараган [11]

1926-жылдан баштап Билим берүү комиссариатынын, мусулман диний окуусун мечиттерде гана, 14 жаштан жогорку жаштагыларга жана башталгыч совет мектебин аяктагандарга гана окутууну жүргүзүүгө уруксат берип, диний майрамдарды жана салттарды майрамдоого, ал тургай улуттук “Нооруз” майрамын майрамдоого тыюу салган көрсөтмөсү чыккан. Диний белгилер менен укуктук кемсинтүү элдин жана дин өкүлдөрүнүн нааразычылыктарын жараткан. Дин адамдарын башка атуулдар менен тең болуусу, пайда салыгынын жок кылынуусу, диний билим алууга толук эркиндик берилүүсү тууралуу талаптары менен мусулман жыйындары өткөрүлүп турган.

Кыргызстандын айылдык партиялык ячейкаларын текшерүү убагында, көптөгөн партия мүчөлөрү эгер намаз убактысы болуп калса текшерүү процессин үзгүлтүккө учуратуусу, жергиликтүү бийлик органдарына мечиттерди жакшыртууну, мечиттерге калкты кызыктырууну талап кылгандарды атууга чейин жоопкерчиликке тартышкан [9, с.108-122].

Мамлекет жетекчилери империализмге каршы күрөшүү үчүн бүткүл дүйнө мусулмандарынын жакында совет бийлигинин желеги алдында биригүүсү тууралуу баса айтылган, салтанаттуу куттуктоо телеграммаларды алышкан. Расмий мусулман дин өкүлдөрү советтик тышкы саясатты өнүктүрүүгө активдүү салымын кошкон.

Дин ар бир атуулдун жеке иши болуп жарыяланганына байланыштуу, динчилдик абалды расмий каттоого алуу жоюлган. Бирок бул жаңы бийликтин коомдун турмушунда диний чөйрөгө карата нейтралдуу мамилесинин түшүндүргөн эмес. Большевиктик режим диний уюмдарды социалисттик куруунун саясий душмандары качып барган расмий эмес баш калкалоочу жай катары караган. Ошондуктан бийликтегилер калктын түрдүү социалдык топторуна динге болгон таасирине, диний коомчулуктардын таптык курамына, диний үгүттөрдүн мазмунуна кызыктар болуп турган. Бул кызыгууларды канааттандыруу үчүн эмгек коллективдеринде жана калк жашаган пункттарда сурамжылоолор жүргүзүлгөн. Ушул максатта “Секталар боюнча маалымат топтоо үчүн сурамжылоо жана методикалык көрсөтмөлөр” иштелип чыгып, “Антирелигиозник” журналына жарыяланган. Диний ишеним жана атеизм карама-каршылыктары туурасында архивдик материалдар да ачык тастыктайт. Мисалы, Сыр-Дарыя облусунун архивдик материалдарында төмөндөгүдөй

белгиленет: “Динчилдик, бул дарт менен ВКП(б)нын бардык мүчөлөрү жана кандидаттары ооруйт. Ячейканын бир мүчөсүнө берилген “Кудайга ишенесиңби?” деген суроого, “Бизде баары ишенет, баары мечитке барат, бизге сыйынууга эч ким тыюу салбайт, менин оюмча - парткомду сыйлайбыз, анан кудайды дагы таштабайбыз. Кудайды унуткан адамдын өзү жаман” – деген маалыматтык кездештиребиз [12. С.51].

Мына ошондуктан, бардык башка совет республикаларындагыдай, Кыргызстанда мамлекет-ислам мамилелеринин концепциясын куруунун биринчи “тынч” же “либералдуу” мезгили баштапкы баскычтын өзгөчөлүктөрүн талдоо менен төмөнкүдөй жыйынтыктарды чыгарсак болот:

Биринчиден, бул мезгилде жаңы коомду курууга мусулман массаларын тартуу тапшырмасы коюлган, ал үчүн исламдын жактоочуларынын арасында этияттык менен атеисттик пропаганданы жүргүзүүнү ойлошкон. Бул, Чыгыштан коркуу, аны жакшы билбегендик, жана большевиктерде кеңири социалдык базанын жоктугу, Орто Азияда, Закавказьеде жана башка көптөгөн аймактарда ар кандай кысым жарылууга алып келишин так түшүнүү, Россиядагы проваславдык чиркөө менен күрөшүүдөн бошобогон күч түзүмдөрүнүн алсыздыгы, партиялык-мамлекеттик аппараттын өзүнүн ичиндеги кландар ортосунда курч карама-каршылыктар менен шартталган.

Экинчиден, ошол мезгилдеги исламга болгон этият мамилеге карабастан совет бийлигинин динге каршы саясатынын башкы маңызы баштапкы баскычтарда эле байкалган. Совет мамлекетинде дин өкүлдөрүнө башынан эле коомдук-саясий жашоого ачыктан-ачык катышууга жол берген эмес, дин кызматкерлери биринчи эле декреттерде шайлоо укуктарынан ажыратылып, ишмердүүлүгү чектелген. Кабыл алынган мыйзам актыларында мамлекеттик большевиктик дин саясатынын карама-каршылыктары байкалган, мисал катары “Диний коомчулуктарды каттоо жөнүндөгү” Эл Комиссарлар Советинин декретинин, мазмунунда мамлекеттин диний конфессиялардын ички иштерине кийлигишүүсү белгиленген.

Ошону менен бирге, атуулдук укуктардагы чектөөлөр дин өкүлдөрүнө карата жасалган жалгыз кысым эмес эле. Нейтралдаштыруу ыкмасы катары, дин кызматкерлерине карата экономикалык саясат да жүргүзүлгөн, ага ылайык жогорулатылган салык төлөө системасы алардын материалдык каражаттарын чектеген.

Мамлекеттин дин саясатындагы карама-каршылыгы диний билим берүүгө, окутууларга уруксат берүү менен аларды чектеген бир нече токтом жана эскертмелерди кабыл алуусунда байкалган. Мындан сырткары, диний уюмдар эбегейсиз катуу көзөмөл алдында болуп, дин өкүлдөрүнүн ортосунда бөлүнүп-жарылуулар жүргүзүлүп, мамлекеттик органдар тарабынан куугунтукталып турган. Буга карабастан ушундай шарттарда мусулман дин өкүлчүлүгүнүн өзүнүн укуктарын жана коомдогу кызматтарын кайра калыбына келтирүүгө багытталган жогорку активдүүлүгү байкалат.

Дин өкүлдөрүнүн съезддери дин өкүлчүлүгүнүн ишмердүүлүгүнүн уюштуруу формаларынын бири болгон. Аларда төмөндөгүдөй ар түрдүү маселелер чечилген:

- көз карандысыз диний билим алууга болгон үмүттөр;
- динге ишеним эркиндиги жана мусулман коомдорунун жана уюмдарынын ички маселелерине мамлекеттин кийлигишпөөсү;
- диний мектептердин толук кандуу иштөөсү жана ар кандай диний жөрөлгөлөрдү өткөрүү талаптары;
- дин өкүлдөрүнө толук атуулдук укуктарды берүү жана салык төлөмүн жеңилдетүү;

- диний үгүттү эркин жүргүзүү жана диний агартууну андан ары өнүктүрүү.

Совет бийлигинин динге каршы саясаты, көпчүлүгү салттык исламдын жактоочулары болгон советтик мусулмандар арасында фундаменталисттик маанайларга өбөлгө түзүү менен конфессионалдык абалды оорлоштурган жана мусулмандардын биримдигине тескери таасирин тийгизген.

Колдонулган адабияттар:

1. Вопросы (проблемы) религии в переходный период / Под. ред. О.Ш. Мамаюсупова. – Бишкек, 2003. – С.158-159.
2. Ислам в Кыргызстане: тенденции развития / О.Ш.Мамаюсупов, К.С.Мурзахалилов и др. – Ош, 2004. – 350. – С. 190.
3. Курбанова Н. Ислам в современном Кыргызстане [Текст] / Н.Курбанова – Бишкек, 2008. – С.6.
4. Курманалиев К.А. Кара-Кыргыз автономиялуу областынын түзүлүшү. / К.А.Курманалиев //Вестник КГУ им. И.Арабаева. – Бишкек, 2023. - №3. – С.217.
5. Курманов Э. Деятельность «Хизб ут-Тахрир» в Кыргызстане // Центральная Азия и Кавказ. – 2002. – № 3(21). – С. 123-124.
6. Кузин В.И. Дух. Душа. Тело [Текст] / В.И.Кузин. – Бишкек, 2004. – С.41.
7. Лугмар ажы Гуйахунов. Деятели культуры и религиозные лидеры в построении культуры мира // Актуальные проблемы образования и духовной культуры Кыргызстана в евроазиатском пространстве: Труды Ин-та мировой культуры. – КРСУ–Бишкек–Лейпциг, 2000. – Вып. II. – С. 56–60;
8. Мансур А. Основы ислама [Текст] / А.Мансур. – Бишкек, 1998. – С.19.
9. Национальный аспект решения женского вопроса в СССР [Текст] - Ташкент: Фан, 1978. – С.108-123;
10. О мониторинге деятельности государственных органов в реализации религиозных прав и свобод / Под. общ. ред. О.Ш.Мамаюсупова. – Бишкек: Государственная комиссия по делам религий при Правительстве КР, 2004. – С. 110-113.
11. Осмоналиев К. Религиозная ситуация в Кыргызской Республике и вопросы правового обеспечения религиозной деятельности в Кыргызстане / Матер. текущего архива Госагенства по делам религий за 2008 год;
12. Религия, свободомыслие, атеизм. [Текст] – Фрунзе: Илим, 1967. – С.51.
13. Усубалиев Э. Этническая характеристика и специфика идентичности мусульман Кыргызстана // Аналитика. – 8 февр. – 2008. – С.115.
14. Чотаева Ч. Этнокультурные факторы в истории государственного строительства Кыргызстана [Текст] / А.Чотаева. – Бишкек, 2005. – С.191.

Рецензент: тарых илимдеринин кандидаты, доценттин м.а. Карасартова Ч.Ж.